

A Förstner nővérek divatszalonja

Bevezető

A Horthy-korszak magyar társadalmáról és értékrendjéről a történeti szociológia számára figyelemre méltó képet ad a divatszalonok szerteágazó kapcsolati hálója. A divatszalonok, mint mikroközösségek, társadalmi szerepüknel fogva alakították, formálták a divatot, az öltözködés stílusát, így jelentős befolyással bírtak az egyén reprezentációján keresztül a kollektív reprezentációra. Tevékenységük egyaránt fontos szerepet játszott a gazdasági és kulturális modernizációban, valamint a polgári értékrend fenntartásában egy olyan korszakban, amikor az fokozatosan háttérbe szorult.

A szalonok tevékenységéről a korabeli sajtó részletes leírást ad. Ezek nyomán képet kaphatunk arról, hogy milyen kapcsolatokat alakítottak ki a tulajdonosok az arisztokrácia és a burzsoázia nőtagjaival, valamint a korszak népszerű színésznőivel. Megtudhatjuk, hogy milyen szerepe van a kapcsolatrendszer kialakításában egyes társadalmi köröknek, továbbá a sajtónak és a filmnek.

Tanulmányom a Förstner szalon létrejöttének körülményeit a tulajdonosok társadalmi szerepét és beágyazottságát vizsgálja. Elemzem a szalon tevékenységi körét, elismertességét, a filmmel és a színházzal való kapcsolatát. A Förstner nővérek divatszalonjának példája rávilágít az 1910 és 1949 között zsidó származá-

sú tulajdonosok kezében lévő divatszalonok működésére.

Divatszalonok

A Monarchiában a 20. század elején kezdődő urbanizációra és az iparosodásra leggyorsabban – helyzetéből adódóan – a zsidóság reagált. Miután a zsidó származásúak a korábbi évszázad korlátozó rendeletei miatt bizonyos területekről – földbirtoklás, hivatali pálya, katonaság, céhtagság – kiszorultak, a kereskedelem, a hitelügyek és a szabadfoglalkozású értelmiségi pályák felé orientálódtak. A társadalmi és a gazdasági változások lehetőséget teremtettek arra, hogy a textil-, a bőr-, és a ruházati ipar területén is szerezzenek pozíciókat. A könnyűipar dinamikus fejlődésében a zsidóság fontos szerepet játszott, mivel megfelelő piacismerttel és tőkealappal rendelkezett. A második világháborút megelőzően „a budapesti ruhaipar 77, a textilipar 71, a nyomdák 63, a bőrgyárak 62, a papíripar 60 százaléka és néhány kivételtől eltekintve az összes iparágban nagyobbik része zsidó irányítás alatt termelt” (Karády 2012: 61). A tulajdonosokat és a kereskedőket a zsidó származásúak dominálták: tíz kereskedőből legalább hat volt zsidó származású a Horthy-korban (Gyáni–Kövér 2001: 272).

A háziiparként működő, többnyire a lakás sarkából leválasztott szabó- és varróműhelyek a növekvő kereslet

következtében lassan kinőtték magukat. A tehetségesebb varrónők az otthoni műhelyt a kialakulóban lévő Belváros üzlethelyiségére cserélték. Az egymás után nyíló divattermeknek fontos szerep jutott a város fejlődésében és a Belváros arculatának alakításában. Az építkezésekkel, az infrastruktúra kiépítésével átalakult a városi terek használata, és egy új városkép kezdett formálódni. „Ez a magasba törő korszak, amely négy-öt emeletes házakat emelt, sugárutakat, körutakat alkotott, biztos öntudattal, a technikai fejlődésbe vetett törhetetlen hittel építette a mívelt, európai nagyvárost. Büszkék voltak Budapest amerikai fejlődésére. Voltak persze kételkedők. Olyanok, akik azt gondolták, az Andrassy út széles aszfaltját az elkövetkező háromszáz év sem fogja megtölteni forgalommal; akik szürkeségnek látták a világvárosi tarkaságot; akik féltek attól, hogy kozmopolita világváros lesz a nemzeti fővárosból. A többség azonban a »magyar teremítő talentum« bizonyítékát látta Budapest szépülésében, növekedésében” (Tomsics 1993: 34). A város centrumában felépült közigazgatási és pénzügyi hivatalok mellett elegáns bérpaloták, kisebb-nagyobb üzletek, szórakozóhelyek (kávézók, színházak, éttermek) kaptak helyet, miközben a pesti Belváros utcái a reprezentáció színterévé váltak. A pesti korszó és a Váci utca a pezsgő társasági élet találkozóhelyévé vált, ahol elvárás volt, hogy a nők a legújabb divatnak megfelelő ruhákban jelenjenek meg.

A Försztner nővérek

Försztner Irén 1879. július 29-én született, húga, Berta 1884. január

9-én. Az édesapa, Försztner Vilmos (Förschtner Wilhelm) izraelita vallású, nagyperkátai kereskedő volt, aki kis vegyeskereskedésének bevételéből tartotta el a családját. A tizenegygyerekes család életére az apa korai halála komoly terhet rótt, mert annak ellenére, hogy az üzlet vezetése özvegyére, Schlesinger Johannára szállt át, a vállalkozás két év múlva csődbe ment. Az árukészletet a bolt berendezésével együtt elárverezték.

A Försztner család nagyperkátai életéről alig akad forrás, a későbbi eseményekről házassági anyakönyvi kivonatok, cégbejegyzések, valamint cím- és lakásjegyzékek tanúskodnak.

A család tagjai a századforduló körül kezdtek önálló egzisztenciát teremteni és a kereskedői pályát választva Budapesten boldogulni.¹ Berta az 1902-es *Budapesti Czim- és Lakásjegyzék* szerint a VIII. kerületi Pál utca 6. szám alatt lakott, foglalkozása varrónő volt. Irént az egy évvel későbbi, 1903–04-es *Budapesti Czim- és Lakásjegyzék* említi meg mint IV. kerületi, Váci utca 7. szám alatti lakost, akinek a foglalkozása magánzó.

Berta 1902-ben az újonnan alakult Szabászati Mintaiskola gyakorlati órákat vezető tanítónője lett, és feltehetően itt ismerkedett meg – későbbi cégtársukkal – a pipereszakot (kalap, kesztyű, esernyőkészítés) oktató Zwillingер Richárddal.²

¹ A fiútestvérek közül Márton (született: Mór), Sándor és Aladár foglalkozott kereskedelemmel, amit Márton esetében a halotti anyakönyvi kivonata igazol, Sándornál és Aladárnál a házassági anyakönyvi kivonat.

² Zwillingер Richárd a házassági anyakönyvi kivonat szerint izraelita vallású volt, 1883-ban született. A halotti anyakönyvet 1950. március 6-án állították ki, a halál időpontja

A nővéreket bátyjuk, Gyula³ is pártfogolta, akinek a múlt század elején induló és jól működő ügyvédi praxisa, valamint feleségének⁴ a nagypolgári körökben közismert leánynevelője lehetővé tette a két fiatalabb lánytestvér útjának egyengetését. A házaspár bevezette a lányokat a társasági életbe, és támogatták Irén házasságát a biztos megélhetést nyújtó, mérnökként dolgozó Sándor Miksával.⁵

A divatszalon első évtizede

Förstner Irén és Berta 1911 novemberében nyitotta meg saját divatszalonját a Haris bazár 2. szám alatt, harmadik társuk a Szabászati Mintaiskolából az egykori kolléga, Zwillinger Richárd lett. A szalon a pesti Belváros egyik legjobb részén helyezkedett el, amely – Berkovits Ignácnénak⁶ köszönhetően – széles vendégkörrel rendelkező üzletnek számított. A Förstner nővérek jó üzleti érzéke, ügyes varrónői készsége hamar meghozta az eredményét, és

a nővérek neve fogalomná vált a divatszakmában. Miután 1920 januárjában Zwillinger Richárd kivált az üzletből, a nővérek ketten maradtak, Berta mint társtulajdonos, Irén mint üzlettulajdonos.

A Förstner nővérek első sikereiket színházi jelmezeikkel aratták, melyeket az opera és az operett ünnepektől primadonnáinak terveztek és varrtak. Hajnal Hajnalka (Honthy Hanna), Kerényi Gabi, Balogh Böske, Péchy Erzsi és Szoyer Ilona⁷ az 1910-es évek mondaine hölgyeinek divatos ruháiban lépett fel, hatalmas tetszést aratva a női közönség előtt. A divatszalon alighogy elindító Berta és Irén számára a Népopera vagy a Városi Színház megrendeléseit tökéletes reklámnak bizonyultak. A szalon ismertségét tovább növelte, ha egy új színészcillag mutatta be a ruháikat, mint például Mányoki Gizi a Magyar Színházból. A fiatal színésznő többször is modellt állt a *Színházi Élet* címlapján vagy hátoldalán egy-egy Förstner-kreációban. A színházi ideálok mellett a korabeli sajtónak jelentős szerepe volt abban, hogy egy-egy divatszalonat megismertessen az érdeklődőkkel. A Förstner szalonról nemcsak szöveges híradások készültek, hanem divatfotók- és rajzok is beszámoltak a legújabb kreációkról.

A párizsi stílust követő színpadi jelmezeket a magazinok oldalairól azok is megismerhették, akik

1944. április 15., éjfél. A halál oka ismeretlen. Zwillinger ekkor a Dohány utca 16–18. szám alatt lakott.

³ Dr. Förstner Gyula (született Jakab) 1898-ban kötött házasságot Pollák Helénnel. A házaspár 1915-ben a katolikus vallásra tért át, Jakab ekkor vette fel a Gyula nevet.

⁴ Dr. Förstner Gyuláné először a Délibáb utca 25. szám alatti villájukban, majd a Bulyovszki utca 10. szám alatt működtette az internátust, valamint a Sváb-hegyen lévő üdülőjét.

⁵ 1910. augusztus 15-én kötöttek házasságot a 9. kerületi anyakönyvvezető hivatalban. Berta tíz évvel később, 1920. július 18-án ment férjhez, Bán Ernő banktisztviselőhöz.

⁶ Berkovits Ignácné (született Scheibel Mária) női szabóságát 1909-ben nyitotta meg a Haris bazár 2. szám alatt. Ezt az üzleteliséget vették át a Förstner nővérek 1911-ben, a Berkovits szalon pedig a Kristóf tér 2. szám alá költözött. Később az üzlet vezetését Berkovitsné fia, Berkovits Andor vette át. 1946-ban a szalon a Harmincad utca 3. szám alatt nyitott újra.

⁷ Tengerész Kató (Népopera, 1912, Hajnal Hajnalka), Aranyeső (Népopera, 1913, Szoyer Ilona, Hajnal Hajnalka, Balogh Böske), Katonadolog (Népopera, 1913, Szoyer Ilona), A kis király (Népopera, 1914, Szoyer Ilona), Százszorszép (Városi Színház, 1919, Kerényi Gabi), Szegény Jonathan (Fővárosi Operettszínház, 1924, Péchy Erzsi), Nótás kapitány (Fővárosi Operettszínház, 1924, Péchy Erzsi).

nem jutottak el egy-egy premierre. „Csodálkozást és elragadtatást kel-
tettek azok a szenzációs ruhakreá-
ciók, amelyeket Szoyer Ilonka visel
az Aranyeső előadásain. A *Színházi
Élet* most bemutatja az olvasóknak
Szoyer pazar toalettjeit, amelyek
a Förstner Nővérek és Z. Richard
előkelő műtermében készültek.
Egészen bizonyos, hogy a női sza-
bóművészet e hivatott mestereinek
kreációi még így, reprodukcióban is
ugyanazt a csodálkozó elragadtatást
fogják kiváltani, mint amilyent a
színpadon váltottak ki a közönség-
ből, és a hozzáértők éppúgy, mint a
laikusok, elismeréssel fognak adózni
a Förstner Nővéreknek, akik a ma-
guk művészetével is hozzájárultak
Szoyer Ilonka páratlan sikeréhez”
(*Színházi Élet*, 1913: 16). A plasztikus
leírásokkal, a szöveg mellett el-
helyezett illusztrációkkal mindenki
részesese lehetett a színházi sikernek,
ami egyszerre nyújtott színházi él-
ményt és divatparádét. Az előadás
művészi teljesítménye – szinte –
egyenrangúnak számított a színpadi
kosztümökkel. A kritika ugyanúgy
értékelte a jelmezt, mint a színészi
játékot vagy rendezést.

Az első világháború kitörését köve-
tő első években a hátszágban élők
szinte alig érzékelték, hogy Európa
másik felén milyen harcok dúlnak.
Bár a kormányzat rendeletekkel
korlátozta a kereskedelmet,⁸ az öl-
tözködési kedv, a divat iránti igény
nem csökkent. Ha divatról van szó, a
nők nem ismernek határokat, drága
prémekben burkolódzva sétáltak a

⁸ A háború első felében a korlátozzák a ter-
ményüzletet, majd szűkítik a készáruüzletet,
végül maximálják az árakat (Vörös 1987:
728).

téli korzón, írta 1915-ben a *Vasár-
napi Újság* egyik cikke. A belvárosi
divatszalonokat folyamatos megren-
delésekkel látta el az arisztokrácia
és a nagypolgárság. A sajtó által is
emlegetett pazarlás megfékezésére
1916-ban Tormay Cécile, a korszak
ismert íróője mágnáshölgyekkel
együtt megalapította a Fényűzés
Elleni Ligát. Céljuk az volt, hogy a
háború miatt a divatpiacról kiszorult
francia és angol modellek helyé-
re beléphessen a hazai tervezői és
szabóipar. A Liga által kiírt pályá-
zatra a Förstner nővérek szalonja is
jelentkezett. A pályázat megszabta
a ruhák típusát, színét, anyagát és
anyagszükségletét (F. Dózsa 2016:
71). A Nemzeti Szalonban megren-
dezett kiállítás nem hozta meg a
várt eredményt. A divatházak paz-
zar modellekkel és drága árukkal
neveztek be. Az anyagminőséggel, a
divatos szabásvonalakkal a Förstner
nővérek sem takarékoskodtak. Az
általuk felvonultatott öt modell⁹ sem
a visszafogottságról és a takarékos-
ságról árulkodott. A Liga elnöke,
Pallavicini Györgyné a kereskedőket
okolta, a Nőiruhakészítők Ipartes-
tületének nyílt levele viszont arra
világított rá, hogy a Liga előzetes
szakmai egyeztetés nélkül kezde-
ményezte a kiállítást. Mivel a Liga
nem érte el célját, nem tudta szabá-
lyozni a kereslet és kínálat piaci vi-
szonyait, egy év elteltével feloszlott.

⁹ Egy zöld posztóból kosztüm, két délutáni
ruha egy zöld posztó, illetve egy barna bár-
sony, egy estélyi köpeny kék bársonyból, és
egy estélyi ruha szalagból összeállítva. A ki-
írásnak megfelelően a Förstner nővérek nem
használtak szövetet, mert arra szükség volt a
katonai egyenruhákhoz, ezért pamutbársony,
plüss, félgypajjú és selyem anyagokkal dol-
goztak a többi szalonhoz hasonlóan (F. Dózsa
2014: 376).

A Förstner nővérek divatszalonja számára a kiállítás mégis sikerrel zárult, mivel egy újabb lehetőséget adott arra, hogy megerősítsék jelenlétüket a pesti divatvilágban.

A háború az egyik oldalon vagyontokat halmozott fel (hadiszállítók, hadimilliomosok), míg a másikon mérhetetlen szegénységet. Budapest, a centralizációnak köszönhetően a tőke érvényesülésének lehetőségét kínálta. „Egy bizonyos vagyoni szintnek és ennek megfelelő igényeknek valódi urbanizált viszonyokat Magyarországon már csak Budapest tudott biztosítani” (Vörös 1987: 738). A *Divat Szalon* magazin a háború harmadik évében arról írt, hogy a divatipar kötelességének tekinti a „háború által lettek gazdagok” fényűzésének biztosítását (*Divat Szalon* 1916, idézi F. Dózsa 2014: 375). Ezek után nem meglepő, hogy 1917 decemberében a *Színházi Élet* nagyszabású rendezvény keretében mutatta be az előkelő belvárosi divatszalonok modelljeit. A női magazin által szervezett bemutató valójában egy jól megkoreografált színpadi előadás volt, ahol a közönség nemcsak a legújabb tavaszi és nyári divatból kapott ízelítőt, hanem kedvenc színészeit is láthatta, vagyis az első divatrevü alig különbözött azoktól az előadásoktól, melyekre szintén a pesti divatszalonok varrták a kosztümöket. A revüről megjelent, fotókkal gazdagon illusztrált beszámolókból több Förstner-modell is szerepelt, így a sajtóvisszhangnak köszönhetően az évtized végére az egyik legismertebb belvárosi divatszalonná vált.

Az első tíz év, ami megalapozta a Förstner nővérek hírnevét a divat világában, számtalan újdonságot hozott mind a történelemben, mind a divatstílusban.

Az új évszázad újra-definiálta a társadalmat, és újragalmazta a divatot. A női emancipációs mozgalmak, az első világháború, a modernizáció, a nagyarányú gépesítés erőteljes változásokat eredményeztek, és teljesen átalakították a mindennapi életet. A felszínesség helyére a gyakorlatiasság lépett, aminek elvéhez a divat is idomult. A több méter anyagot felemészítő ruhák nehézkessé váltak, a puffos ujjak, a méternyi fodorral díszített szoknyaaljak és az elszorított derekak pedig meggátolták a nők „életre kelését”. A polgári középosztály női tagja dolgozni akartak, a felső tízezeré sportolni és táncolni, mindezt a fojtogató fűzők és a súlyos kelmék csak akadályozták.

A modern nő stílusa

A két nővér olyan párizsi tervezők modelljei alapján dolgozott, mint Paul Poiret, Jean Patou, Edward Molyneux, Jeanne Lanvin, Lucien Lelong, akik divatstílusukkal és szabásvonalalaikkal érzékeltették a nők önkifejezéshez való jogát. Párizs, London és Berlin az 1920-as évek kulturális robbanásának gyűjtőpontjai voltak, egy új nőideált teremtettek meg, aki rövidre vágatta és szőkére festette a haját, megkurtította a szoknyáját, a táskájába pedig rúzszt és púderdobozt tett. A húszas évek divatja egészen újszerű és formabontó volt, a kiegyenesedett szabásvonalakkal „fűsítették” a nőket, akik edzéssel, diétával és különféle alakformáló fehérműekkel próbáltak sportosan elegánsak lenni.

A Bethlen-kormány által megvalósított politikai és gazdasági konszolidáció a textil- és divatiparra

is hatással volt. A gazdaság megélénkülése és a társadalmi elit jövedelmének emelkedése növelte a luxus iránti igényt. A Belvárosban megszapordott divatszalonokban¹⁰ mindenki megtalálhatta a maga stílusának és pénztárcájának megfelelő üzletet. A Förstner nővérek szalonja az arisztokrácia körében legalább olyan ismert és közkedvelt volt, mint a színésznők között. A szakmai tudásuk és elsőrangú szolgáltatásuk a női szabók között is kiemelkedett, ezért többször kérték fel őket valamilyen köztisztviselési vagy társadalmi célú feladatra. Berta a Nőiruhakészítők Országos Szövetségének igazgatósági tagja volt, Irén különböző textilipari versenyek zsűrijében¹¹ közreműködött. A Förstner nővérek személyre szabott üzletpolitikája és az időben bevezetett szakmai újításai egyaránt hozzájárultak a szalon forgalmának növekedéséhez. A bővülő vendégkör végül arra ösztönözte a két nővért, hogy felszámolják a Haris bazárban lévő szalonjukat, és egy impozánsabb üzletet béreljenek. A végső döntést az 1928-ban felépült Medimpex bérpalota átadása hozta meg. A Vörösmarty tér 4. szám alatt lévő épület tulajdonosa a magyar textilipar ikonikus alakja, budai Goldberger Leó volt. Berta és Irén a Medimpex palota ötödik szintjén rendezte be az új szalont. A nyitásról a *Tér és Forma* is beszá-

molt: „A klub helyiségei fölött egy lakásemelet terül el két lakással. Az efölött lévő emeleten van elrendezve a Förstner nővérek női divatszalon cég szalonja és munkatermei” (*Tér és Forma* 1927: 16).

A gazdasági világválság lelassította a divatipar fejlődését, de nem állította meg. A divatszalonok piaca némiképp átrendeződött, a Förstner nővérek azonban átvészelték a válságot, és az 1930-as évek első felében tovább növelték a megrendelői körüket. A közel 8000 családra tehető felső osztály jövedelmi viszonyai¹² lehetővé tették, hogy a család nőtagjai a legújabb divat szerint öltözködjének, vagy ügyes átalakításokkal megújítsák a ruhatárukat (Pesti Hírlap Vasárnapja 1931: 35). A Horthy-korszak neobarokk társadalmában¹³ a nők öltözködése semmiben sem különbözött a bécsi, berlini, párizsi vagy londoni nőktől, ugyanolyan modernül és divatosan ruházkodtak, mint a nyugat-európaiak. Az 1930-as évek divathölgyei, a modern nő képviselői az elit azon tagjai voltak, akik a történelmi arisztokrácia, a kormányzói réteg, és a felső – nemzeti – középosztály képviselői köréhez tartoztak, illetve a korszak népszerű színésznői, akik a filmvászonon és a magánéletben egyaránt követték a legújabb trendet. A divat, amit a Förstner nővérek képviseltek, a társadalmi

¹⁰ Budapest és környékének távbeszélő betűrendes- és szaknévsora 1929-es kiadványa 127 divatszalonot sorol fel a pesti Belvárosban, míg a Belvároson kívül 50-et. Az 1936-os szaknévsorban már 595 divatszalon található, 1943-ban pedig 765. A második világháború után először 1948-ból található adatok, ekkor 192 divatszalonot említ a szaknévsor.

¹¹ 1930. márciusában a Filtext Rt. modellpályázatának zsűrijének tagja.

¹² Az 1930-as években az arisztokrata és a nem nemesi felső osztály jövedelmének minimuma évi 24 000 pengő (Neubauer Gyula 1941, idézi Klement 2006: 201).

¹³ Szekfű Gyula (1883–1955) történész a *Három nemzedék* (1920) szerzőjeként a Horthy-rendszer társadalmát nevezte neobarokk társadalomnak, mert a korszak gondolkodása, viselkedése, társadalmi berendezkedése a magyar barokk időszakát idézte fel.

reprezentációnak egyszerre volt aktív és passzív formája. A társasági események, aktív formaként, olyan alkalmak voltak, ahol a „társadalmi státus demonstrálása megtörtént”, míg a viselt ruha mint passzív tárgy a státuszukat jelezte (Dubniczky 2012: 181–182). A korszak leading ladyjei¹⁴ a szalon állandó megrendelői voltak, ők reprezentálták a társasági eseményeken és a magazinok oldalain a legújabb modelleket. A főúri esküvők, a Király-díj versenyei, a bálók, az estélyek és a teapartik olyan rendezvényeknek számítottak, melyekre a Förstner szalon is kapott megrendeléseket. A szalonok között és a közvélemény előtt komoly presztízsnak számított, kinek a modelljét viseli egy-egy főúri család nőtagja,¹⁵ a korszak valamelyik vezető politikusának felesége,¹⁶ vagy a zsidó származású nagypolgári elit hölgytagja.¹⁷ A társadalmi rang kötelezettségekkel járt, vagyis az adott pozíciónak megfelelően kellett visel-

kedni, szerepelni. Az arisztokrata és a felső középosztálybeli egyén reprezentációjának egyik eszköze volt a divat, mivel egy adott ruha hűen szemléltette viselője társadalmi státuszát. „[...] lényeges egy rangnak az az érvényesítési módja, hogy azt a társadalmi szokás szerint e ranghoz illőnek tartott fellépéssel dokumentálják. A rang reprezentációja kéréletlen kényszer” (Elias 2005: 81). A modern nő típusának önállóságát és szabadságát a divattervezők a szabásvonalak egyszerűsödésével, a nők a viselkedésükkel fejezték ki. A rangtól függetlenül a modern, fiatal nők cigarettáztak, flörtöltek, esténként táncolni, hétvégén teniszezni vagy víkendre mentek a baráti társaságukkal. A felélenkülő társasági élet eseményeiből a divatújságírás divateseményt kreált, mint például a sváb-hegyi autóversenyből vagy a Király-díjként ismert lóversenyből. Az arisztokrata hölgyek között a Király-díj olyan tradíciónak számított, ahonnan nem lehetett hiányozni, és ahol nem lehetett a tavalyi kosztümben megjelenni (*Újság* 1929: 11). A társadalmi életben kulcsszerepet betöltő réteg reprezentatív szerepének lényege volt, hogy egyfajta társadalmi példakép legyen, és irányt mutasson mind magatartásformákban, mind a külső megjelenésben (Szabó 1974: 180–181).

Az 1930-as évek végére a divatszalonok, köztük a Förstner nővérek szalonja is, virágkorukat élték. A két nővér a divatrovatok és a női magazinok állandó méltatásának köszönhetően a szakma csúcspontjára ért. „A Förstner Nővérek két évtized munkájával értek el mai pozíciójukhoz. A felső ötszáz hölgyeinek egyik legkedveltebb szalonja az övék. Kol-

¹⁴ „A Leading Lady elnevezés olyan megtiszteltetés, amit gazdagsággal vagy társadalmi állással nem lehet megszerezni. Még a szépség és a tökéletes alak sem kvalifikál rá. A fönt felsoroltakon kívül első feltétele az abszolút ízlés, biztos kritériuma pedig az, hogy a Leading Lady nemcsak a férfiak, hanem a hölgyek elismerését is magára tudja vonni. Talán legpontosabban úgy határozhatnánk meg, hogy Pesten az a Leading Lady, aki után a váciutcai korzón elismeréssel fordulnak meg a hölgyek” (Guthy 1936: 72).

¹⁵ Főúri esküvők: Wekerle Lili (1929), Apponyi Geraldine grófnő (1938), Cziráky Antoinette grófnő (1941), Hagenmacher Mariette (1944).

¹⁶ Báró Karg Györgyné, gróf Zichy Géza Lipótné, Konkoly-Tege Kálmánné, Karácsony Antalné, Sorg Antalné, Náday Sándorné, München Aladárné, gróf Hadik Antalné, Montenuovo hercegnő, Odescalchi Béláné hercegné, Kátay Ernőné.

¹⁷ Dr. Eber Antalné, dr. Bonis Henrikné, Halpi Oszkárné, Láncty Leóné, Zwack Jánosné Vaál Vera, Murányi Alfrédné.

lekiójukat ennek megfelelően a páratlan gondosság, eredetiség és hallatlan sikk jellemzi. Eredeti párisi nagy modelljeiken az idén is volt egyéni gondolatuk és céljuk. Páris elgondolásait nagyszerűen egyeztetik London egyszerűségével” (ifj. Holzer 1927: 6). A nők szakmai sikere jól nyomon követhető a korabeli médiából, a magánéletükről azonban kevés információ maradt. A nagyperkátoi zsidó családból jövő Berta és Irén feltehetően nem voltak vallásosak, és nem őrizték vallási hagyományait. Irén 1920. június 22-én a Belvárosi templomban a katolikus hitre tért át.¹⁸ Berta kikeresztelkedéséről nincs adat, de a halotti anyakönyvi kivonatában a római katolikus vallás lett bejegyezve.¹⁹ Zsidó származásukat nem tekintették relevánsnak, a kitérés oka – mivel arra az 1938-as zsidótörvények előtt került sor – valószínűleg társadalmi presztízskérdés volt. Származásukhoz Komlós Aladárhoz hasonlóan viszonyulhattak: „Vallottam, hogy csak a vallásom zsidó, a nemzetiségem magyar. Mivel pedig a vallásomban nem hiszek, nincs közösségem a zsidósággal. Aztán az egyetlen nemzetközivé lettem” (Komlós Aladár 1921, idézi Gyáni 2013: 213). A nők a pesti Belvárosban lettek „nemzetköziek”, elhozták a Vörösmarty térre a párizsi divatot, a polgári stílust és a modern nőt a társadalom *high society* nőtag-

¹⁸ Férje, Sándor Miksa 1934. június 16-án katolizált a Szent István-bazilika plébániáján. Közös gyerekeiket, Erzsébetet, aki 1914. május 28-án született, izraelitaként anyakönyvezték, de az anya áttérése után a gyerek is a római katolikus vallást kapta meg.

¹⁹ Berta férje, Bán Ernő 1933-ban halt meg, a halotti anyakönyvi kivonatban izraelita vallásúként.

jai számára. Elképzelhető, hogy a szalontulajdonosok a katolikus vallás felvételével a divatszalon megnövekedett ügyfélkörének próbálták megfelelni, és társadalmilag megbecsültebbé válni a keresztény-nemzeti kurzusban. A zsidótörvények megszületését követően azonban a vallásváltás nem jelentette azt, hogy a Förstner nővéreket ne tekintették volna zsidóknak. A zsidótörvények nem vallási, hanem faji alapon diszkriminálták a zsidókat. Mégis a Förstner nővérek e törvényeket követően tovább dolgozhattak egészen az 1944-es német megszállásig, hasonlóan más divatszalonok zsidó származású tulajdonosaihoz.

Háborús évek

Az 1938. november 2-án aláírt első bécsi döntés után a Felvidék déli részét visszacsatolták Magyarországhoz, ezzel a magyar kormány külpolitikailag kiélezett helyzetbe került. A magyar hadvezetés a német térnyerés és az egyre erősödő szélsőjobboldal hatására a német szövetség erősítését szorgalmazta, amit a kormányzó és szűkebb köre a keresztény-nemzeti értékrend megőrzésével igyekezett ellensúlyozni (Turbucz 2014: 248). A nemzeti egységet és a konzervatív kurzus stabilitását próbálta reprezentálni a magyaros öltözködési mozgalom „új-jáélesztése”, melynek élére Horthy Miklósné állt. A kormányzó felesége rádióbeszédben²⁰ hívta fel a figyelmet a magyaros ruha történelmi szerepére. A divatszalonok – köztük a Förstner nővérek is – alkalmazkodtak az új elvárásokhoz, és integ-

²⁰ Horthy Miklósné beszéde 1938. március 22-én több napilapban is megjelent.

rálódni próbáltak a hagyományos, magyaros ízlésvilágba. Mindez meghívást jelentett számukra az 1938. április 3-án, az Operaházban megtartott magyaros divatbemutatóra. A készülő tervekről a Förstner nővérek a *Textil Ipar* újságírójának számoltak be: „Őt toalettal veszünk részt a bemutatón, akad közöttük délelőtti, délutáni és nagystélyi ruha is. Mi nem csak a külső díszítő elemekben, hímzésekben, de a vonalban, szabásban is igyekszünk érvényre juttatni a magyaros szellemet. Különösen sikerül ez az estélyi ruháknál, ahol nincs annyira megkötve a kezünk, szabadon szárnyalhat a fantázia. Hiszen a ruhakreálás is alkotó művészet, különösen akkor, ha eddig még soha senki által nem látott, el nem csépelt újdonságokat csinálhatunk. Azért örülünk nagyon ennek a bemutatónak, dacára annak, hogy tőlünk, szalonosoktól meglehetősen áldozatokat követel. Hiszen a hónapokkal ezelőtt beosztott, drága időnket viszi el. Elsietnünk mégsem szabad ezt a valóban nemzeti ügyet, meg aztán a hölgyek szeszélyesek is, és a siker, különösen, ha új dologról van szó, nagyon kétséges. A mi ruháink egyébként kétszer fognak a nagy nyilvánosság előtt bemutatkozni, mert ugyanezekkel készülünk a berlini Kézműipari Kiállításra is” (*Textil-Ipar* 1938: 13).

Az operaházi bemutató a keresztény-nemzeti eszmekört követő társadalom szimbolikus eseménye volt. A történelmi múltja felé forduló ország a magyaros viselettel jelezte a nyugati divattól való eltávolodását s egyben a nemzeti egység összetartó – és kirekesztő – erejét. A divatbemutatón a Förstner nővérek egyik modellje, melyet Ostffy Éva viselt,

nagy tapsot kapott a közönségtől: „Imrédy Béláné vendégszerető mosollyal egymás után üdvözli az érkezőket, Podmaniczky Attilánét, Teleki Kata grófnót, báró Kruchina Károlynét, Ostffy Annyt és Évát, akiket viharos taps fogad” (*Stella* 1938: 9). A magyaros motívumokkal díszített történelmi viseletek az állami események hivatalos viseletévé²¹ váltak, míg a bálókra, az estélyekre vagy a partikra magyaros motívumokkal díszített ruhák készültek a divatszalonokban.

A Förstner nővérek divatszalonja 1920 és 1939 között élte fénykorát.²² A szalon ismertségében fontos szerepet játszottak a női magazinok divatrovatai, melyek gyakran beszámoltak a legújabb kollekciókról. Miután 1938-ban megszületett a „gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosítására” irányuló törvény, a magyar kormány negyvenöt heti- és havilapot – köztük a *Színházi Életet* is – tiltott be zsidó származású tulajdonosuk miatt. A *Színházi Élet* helyére lépő *Színházi Magazin*²³ felépítésben követte „elődjét”, ám a divatrovatban a zsidó tulajdonban lévő szalonokkal szemben elsőbbséget kaptak a keresztény-nemzeti kurzusnak jobban megfelelő

²¹ 1938. november 11. Horthy Miklós bevonulása Kassára, 1940. szeptember 11. Horthy Miklós bevonulása Kolozsvárra.

²² 1920–1939 között 451 cikk számolt be a szalon munkájáról, 1940 és 1945 között mindössze 67 cikk. Az első időszakról – 1911 és 1919 között – 176 cikk jelent meg. A *Színházi Élet* divatrovatának szerkesztője, Guthy Böske rendszeresen tudósított a szalon bemutatóiról, új ruháiról.

²³ *Színházi Magazin* színházi, mozi, szépirodalmi és művészeti képeslap, mely 1938. december 22. – 1944. április 18. között jelent meg Rácz Vilmos főszerkesztésében.

divatszalonok.²⁴ Habár a Förstner nővérek szalonja jóval kisebb sajtóvisszhangot kapott 1939 és 1944 között, vevőköre kitartott mellette. 1940 februárjában segélyakcióval egybekötött bált rendeztek az Operaházban, amely az estélyi ruhák megrendeléseivel komoly bevételhez juttatta a szalonokat. „Nagy eseménye lesz idén a pesti társaságnak, sőt a pesti divatiparnak is. Sok éves szünet után végre újra megrendezik az Operabált. Nem abban a formában, mint volt, talán a név sem lesz operabál, a lényeg azonban mégis az lesz” (*Színházi Magazin* 1940: 30). A bálra a Förstner nővérek készítették Odescalchi Béláné hercegnő, Cziráky Antoinette grófnő, Ullmann Erzsébet bárónő és Bajor Gizi²⁵ estélyi ruháját²⁶. Egy évvel később, az év nagyszabású társadalmi eseményeként emlegetett Cziráky Antoinette és Wenckheim Dénes esküvője látta el munkával a Förstner nővéreket. A menyasszonyi ruha mellett a kelegye elkészítésére is megbízást kaptak. Három évvel később, 1944 februárjában újabb társasági eseményre készültek, Hagenmacher Marietta esküvőjére. A hófehér selyemből készült redőzött menyasszonyi ruha fotója bejárta a magazinok oldalait, a szertartáson megjelent elegáns dámák²⁷ kosztümjeiről pedig

²⁴ Barthus Irén, Charlotte szalon (tulajdonos: báró Karg Györgyné és dr. Karácsony Antalné), Futásfalvi Pál Eleménné, Magyarkrucsi Szikszay Agota, Szita József, Zsindelyné Tüdős Klára, Zsubory Nelly.

²⁵ Bajor Gizi kifejezetten baráti kapcsolatot ápolt a két nővérrel, Irén unokájának, R. Székely Juliannának ő lett a keresztanyja.

²⁶ „A baranyavári nemes és báró Ullmann család teveli eredetű. Őse Károly, akinek felesége Weismayer Sarolta, Weissmayer Márk pécsi zsidó leánya volt” (Kempelen 1938: 96).

²⁷ A Várkapolnában tartott Gschwindt-

a *Film Színház Irodalom* magazin külön beszámolót készített (*Film Színház Irodalom* 1944: 30).

A második világháború alatt a divatszalon bevételből Berta és Irén jótékony célú akciókat támogatott. 1940 októberében az erdélyi éhínség enyhítésére ajánlottak fel pénzszeget (*Pesti Hírlap* 1940: 4), 1942 novemberében a katolikus nőegyesületek közös karácsonyi vásárján vettek részt (*Nemzeti Újság* 1942: 17), 1944 januárjában pedig a kormányzó feleségének felhívására indított segélyakcióra küldtek pénzt (*Magyar Nemzet* 1944: 5).

Irén és Berta más budapesti kereskedőkhöz és iparosokhoz hasonlóan, akiknek üzletei reprezentatív jellegűek voltak, komoly pénzügyi beruházással (például aranyművesek, órások, divatcikk-kereskedők) a magyar társadalom legurbanizáltabb rétegéhez tartoztak (Gyáni – Kővér 2001: 274). Így feltehető, hogy az antiszemita törvények hasonlóan érintették őket, mint a többi zsidó származású üzlettulajdonost. Közvetlen életveszélybe a német megszállás, majd a nyilasterror alatt kerülhettek, amiről azonban nem maradtak fent források. Nem tudni, hol tartózkodtak és hogyan élték túl a vézskorszakot. Elképzelhető, hogy üzleti kapcsolataik és törzsvendégeik segítségével menekültek meg, szemben azokkal a kistulajdonosokkal, kiskereskedőkkel, kisiparosokkal, akik erős társadalmi kapcsolatok híján áldozataivá váltak a nyilas terrornak (Karsai 2004: 1297).

Hagenmacher szertartásra a szalon készíttette Hagenmacher Henrikné, Hagenmacher Sándorné, Hagenmacher Ottóné, Hagenmacher Pálné ruháját.

Förstner Irén évekkel később arról beszélt családjának, hogy a nyilasuralom alatt egykori megrendelői, a Hagenmacher és a Mauthner család tagjai bújtatták,²⁸ s így élte túl a holokausztot.

Újrakezdés

A háború után a romjaiból újjáéledő Belvárosban a Förstner nővérek 1945-ben ismét megnyitották divatszalonjukat, amiről *A Reggel* a divathíreiben számolt be: „Elvük az, hogy a budapesti hölgyközönségnek a mai nehéz viszonyok mellett is a legjobbat és legizlésebbet nyújtsák elérhető áron” (*A Reggel* 1945: 8). Csak hogy a gazdaság súlyos hiányokkal küzdött, az üzemek nagy része nem működött, nem volt megfelelő nyersanyagellátás. Az 1945 őszen felállított gazdasági rendőrség feladata volt úrrá lenni a helyzeten, és a lakossággal betartatni a rendeleteket (Molnár 2010: 46). 1945 decembere és 1946 januárja között a rendőrség a belvárosi divatszalonokban tartott razziát, ahol – a hírlapok beszámolóí szerint – rejtegetett árukészletet foglaltak le (*Szabad Nép* 1946: 3). Arról, hogy milyen következményekkel járhatott a Förstner nővérek szalonjára nézve a kihágás, nincs dokumentum. Viszont nem sokkal később, 1946 szeptemberében már újra egy nagyszabású divatrevün vettek részt. Felismerve a textilipar exportszerepét, a hatóságok engedélyezték, hogy a Budapesti Nőiszabók Lányruha és Fűzőkészítők Ipartestülete divatrevüt rendezzen a Belvá-

rosi kávéházban. A divatbemutatón a Förstner nővérek egy almazöld színű nagyestélyi ruhát mutattak be, Irén lánya, Erzsébet, pedig, aki maga is kitanulta a varrónői szakmát, saját modellt vitt a bemutatóra Kisförstner néven (Faragó 1946: 28).

Egy év múlva, 1947 júliusában Irén cégtagságát megszüntették, és helyére lányát, Erzsébetet jegyeztették be. Berta pedig tagja lett a második világháború után alakult Budapesti Nőiszabók Lányruha és Fűzőkészítők Ipartestület tisztikarának.

1947. szeptember 28-án a Magyar Divatipari Szindikátus divatszalonok őszi és téli exportkollekciójából rendezett divatbemutatót, amelyen a kormány több tagja és a külföldi diplomáciai kar számos képviselője is részt vett (Gyarmathy 1947: 11). Ez volt az utolsó bemutató, ahol a Förstner szalon megjelent. Egy évvel később, 1948. október 25-én, agyvérzésben meghalt Berta. 1949-ben számos könnyűipari kereskedőcéggel együtt a Förstner nővérek Vörösmarty téren lévő divatszalonját államosították. A Hieronymi út 24. szám alatti villát és a Máriaremetén lévő nyaralót elvették. Irén egykori varrónőjénél, Bözsínél élt albérletben, majd valamivel halála előtt lányához, Erzsébethez költözött Újlipótvárosba. 1962-ben halt meg.

Összegzés

A Förstner nővérek a zsidóságnak ahhoz a részéhez tartoztak, akik elhagyták a vallásukat, és munkájuk révén a magyar társadalom legfelsőbb rétegével kerültek kapcsolatba. Társadalmi beágyazottságuk az üzleti kapcsolatokon keresztül erősödött meg, amely azonban nem

²⁸ Az ostrom alatti időkről Irén unokája, R. Székely Julianna tudott néhány információt adni, de mindössze annyit, amennyit korábban nagymamája mesélt.

volt képes kimozdítani őket eredeti társadalmi közegükből (Bibó 1984 [1948]: 238). Családjuk, házasságuk, szakmai hovatartozásuk a zsidósághoz kapcsolták őket, ami nem vallási kötődést jelentett, hanem kulturális gyökereket. Társadalmilag ahhoz a kereskedői réteghez tartoztak, melynek létrejöttét a vállalkozás szabadsága és a céhrendszer felszámolása segítette.²⁹ A két nővér katolikus hitre való áttérését nem a katolicizmus iránti elkötelezettség vezet-

²⁹ A gazdaság kapitalista átalakulása az 1850-es évek elején megkezdődött, de a kiegyezés után vált teljessé. Miután az 1872: VIII. tc. kimondta a céhek felszámolását, megszüntette a céhes formákat, és lehetővé vált a céhen kívüli iparizók – zsidó szabó-, szűcs- és kalaposmesterek – cégtulajdonossá válása. A piaci alpra épülő gazdaságban a vállalkozások szakmai és területi alapon szerveződtek (Dóka 1979: 214).

te, hanem a politikailag megkívánt társadalmi normához való igazodás. Nemcsak szakmailag, hanem társadalmilag akartak beilleszkedni, de a német megszállás és a nyilas rémuralom alatt továbbra is zsidóknak számítottak és üldözötté váltak. Túlélésük a történelem véletlen sorsfordulójának köszönhető, mert a budapesti zsidóságnak az életben maradásra nagyobb esély adatott. A családban Irén később sosem beszélt arról, milyen életet éltek 1944 márciusa előtt, milyen volt az élet a divatszalonban a háború alatt, és mi történt a háború után.³⁰ A szalon történetére végérvényesen az 1949-es államosítás tett pontot.

³⁰ Förstner Irén unokája, R. Székely Julianna újságíró személyes közlése.

Bibliográfia

- „A háborús fényűzés” (1915) *Vasárnapi Újság*, vol. 62 (49), p. 783.
„A romjaiból újjáéledő Belváros...” (1945) *A Reggel*, vol. 19 (5), p. 8.
„A Színházi Élet divatrevüje” (1917) *Színházi Élet*, vol. 6 (50), pp. 10–11.
„Adomány” (1944) *Magyar Nemzet*, vol. 7 (7), p. 5.
„Árverési hirdetmény” (1892) *Székesfehérvár és Vidéke*, vol. 20 (22), p. 4.
„Bazár hírek” (1942) *Nemzeti Újság*, vol. 24. (265), p. 17.
„Divat tarka-barka” (1944) *Film Színház Irodalom*, vol. 7 (8), p. 30.
„Elegáns ruhák a Király-díjon (1929) *Színházi Élet*, vol. 19 (22), p. 75, p. 86.
„Erdélyért” (1940) *Pesti Hírlap*, vol. 52 (243), p. 4.
„Kivonat a magyar kereskedelmi cégjegyzékből” (1890) *Központi Értesítő*, vol. 15 (25), p. 278.
„Kivonat a magyarországi kereskedelmi cégjegyzékből. Egyéni cégek” (1914) *Központi Értesítő*, vol. 39 (91), p. 2440.
„Kivonat a magyarországi kereskedelmi cégjegyzékből. Egyéni cégek” (1920) *Központi Értesítő*, vol. 65 (15), p. 186.
„Női híradó” (1941) *Színházi Magazin*, vol. 4 (4), pp. 30–31.
„Pillanatfelvételek a téli divatról” (1929) *Színházi Élet*, vol. 19 (1), p. 88.
„Szabászati mintaiskola Budapesten” (1902) *Ország-Világ*, vol. 23 (43), pp. 867–868.
„Szoyer toalettjei” (1913) *Színházi Élet*, vol. 2 (10), p. 16.
„Válságba jutott-e a divat is?” (1931) *Pesti Hírlap Vasárnapja*, vol. 53 (41), p. 35.
„Velencei éj” (1905) *Pesti Hírlap*, vol. 27 (9383), p. 16.
A Fényűzés Elleni Liga divatkiállítás (1916) Budapest: Légrády.

- Bibó István (1984 [1948]) Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. In. *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus. Tanulmányok a zsidókérdésről a huszadik századi Magyarországon*. Szerk.: Hanák Péter. Budapest: Gondolat, pp. 135–294.
- Dóka Klára (1979) *A pest-budai céhes ipar válsága 1840–1872*. Budapest: Akadémiai.
- Dubniczky Zsolt (2012) *A mágnás negyed kialakulása*. Budapest: ELTE-BTK.
- Elias, Norbert (2005) *Az udvari társadalom. A királyság és az udvari arisztokrácia szociológiai jellemzőinek vizsgálata*, Budapest: Napvilág.
- F. Dózsa Katalin (2014) *Megbámulni és megbámultatni – Viselettörténeti tanulmányok*. Budapest: L'Harmattan.
- F. Dózsa Katalin (2016) Az első világháború hatása a polgári erkölcsök, a női szerepek és az öltözködés érdemi változásaira. *Múltunk – politikátörténeti folyóirat*, vol. 61 (2), p. 71.
- Faragó Baba (1946) Beszámoló a nagy export divatrevüről. *Színház*, vol. 2 (37), pp. 28–29.
- Guthy Böske (1936) Akik után mindenki megfordul. *Színházi Élet*, vol. 36 (45), pp. 72–76.
- Gyáni Gábor – Kövér György (2001) *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest: Osiris.
- Gyáni Gábor (2013) *Nép, nemzet, zsidó*. Pozsony: Kalligram.
- Gyarmathy Irén (1947) Valutaszerző modellek felvonulása a divatbemutatón. *Új Magyarország*, vol. 3. (40), p. 11.
- György István (1946) Milliós napi forgalom – áruraktár nélkül! *Szabad Nép*, vol. 4 (12), p. 3.
- Ifj. Holzer Simon (1927) Mi újság a divatcégeknél? *8 Órai Újság*, vol. 13 (200), p. 6.
- Karady Viktor (2012) *Allogén elit a modern magyar nemzetállamban. Történelmi-szociológiai tanulmányok*. Szociológiai dolgozatok 6., Budapest: Wesley János Lelkészképző Főiskola.
- Karsai László (2004) A magyarországi zsidótörvények és -rendeletek, 1920–1944. *Századok*, vol. 138 (6), pp. 1285–1304.
- Kempelen Béla (1938) *Magyarországi zsidó és zsidó eredetű családok 2*. Budapest: Saját kiadás.
- Klement Judit (2006) Nagypolgárság a két világháború közötti Magyarországon? Egy társadalmi réteg meghatározásának lehetőségeiről. In. *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon*. Szerk.: Kövér György. Budapest: Századvég, pp. 195–232.
- Kovács Lydia (1916) Meghamisították a fényűzés elleni kiállítást. *Magyarország – Reggeli Magyarország*, vol. 23 (262), pp. 8–9.
- Magyarországi Rendeletek Tára (1938) Budapest: Magyar Királyi Belügyminisztérium.
- Molnár János (2010) Razziák a fővárosban. A gazdasági rendőrség tevékenysége 1945–1948 között. *Múltunk – politikátörténeti folyóirat*, vol. 55 (4), pp. 46–64.
- n. j. (1929) Nagy társasági esemény lesz a Király-díj. *Újság*, vol. 5 (106), p. 11.
- Női Híradó (1940) *Színházi Magazin*, vol. 3 (4), p. 30.
- Pesti bérházak (1927) *Tér és Forma*, vol. 1 (7), p. 16.
- Stella Adorján (1938) Káprázatos magyar divatbemutató főpróbáját tartották meg ma délben az Operában. *Magyarország – Reggeli Magyarország*, vol. 45 (75), p. 9.
- Sz. M. (1938) Ruházkodásunkkal is dokumentáljuk magyar voltunkat! *Textil-Ipar*, vol. 11 (6), p. 13.
- Szabó Miklós (1989 [1974]) Középosztály és újkonzervativizmus. Harc a politikai katolicizmus jobbszárnya és a polgári radikalizmus között. In. *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986. Válogatott tanulmányok*. Szerk.: Tallár Ferenc. Budapest: Atlantis Program, pp. 177–190.
- Szekfű Gyula (1989 [1934]) *Három nemzedék, és ami utána következik*, Budapest: Maecenas.
- Tomsics Emőke (1993) Az elsüllyedt Belváros. *Budapesti Negyed*, vol. 1 (2), p. 34.
- Turbucz Dávid (2014) *Horthy Miklós*, Budapest: Napvilág.
- Vörös Károly (1987) A világváros útján 1896–1918. In. *Budapest története IV. A márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig*. Szerk.: Vörös Károly. Budapest: Akadémia, pp. 525–771.